

Сабақтылық-салттылық категориясы

Етістік жалпы грамматикалық мағынасы жағынан нені білдірсе де (іс-әрекетті, қимылды, қозғалысты, көңіл-күйін, сапалық белгінің өзгеру процесін, туу, өсу сияқты қимылды, амал-әрекетті, қалыпты т.б. мағыналарды) және қандай тұлғада (негізгі және туынды түбір, қосарланған, біріккен, тіркескен күрделі түбір, лексика-грамматикалық етіс және болымсыз етістік, таза грамматикалық – рай, шақ тұлғалары жіктеліп келгенде) тұрса да, я **сабақты**, я **салт** мәнін білдіріп тұрады. Яғни етістіктің салттылық-сабақтылық мәні оның, біріншіден, семантикалық сипаты, екіншіден, «тумысына тән» ерекшелігі екенін баса көрсеткен жөн. Мысалы, негізгі түбір деп танылып жүрген **оқу, жазу, көру**, туынды түбір деп танылып жүрген **ойлау (ой-ла), шегелеу (шеге-ле), ескеру (ес-кер), арқалау (арқа-ла), үтіктеу (үтік-те)**, күрделі (тіркесті) түбір деп танылып жүрген **жек көру, келемеж ету, оқып отыру, әңгіме қылу** т.б. етістіктер сабақты және әртүрлі тұлға түрлері де, **оқы-ған, оқы-дым, оқып-сың, жазып-ты, жаз-ады, көр-гісі келді, ойла-ма-ған, үтікте-йді, жек көр-месе, келемеж ет-кісі келді, әңгіме қыл-ған-сыз** т.б. сабақты етістік болып табылады, өйткені бұлардың барлығы да тура объектіні тікелей талап етеді: бұған **кімді? нені?** деген сұрақ қойылады да онымен тіркесетін табыс септікті зат көрініп тұрады: **кітапты (нені?) оқу, оқып, отыру, отыр-ған-мын, баласын (кімді?) немесе артық сөзді (нені?) жек көру, жек көр-етін-сіз, жек көр-гісі келді** т.б. Сол сияқты түбір тұлғасы **келу, жүру, тұру, күлу**, туынды түбір **ойнау (ойын-а), бозару (боз-ар), кему (кем-і), көбею (көп-ей)**, күрделі түбір **таң қалу, тарс ету, бармақ еді, келе жату, отырып қалу** т.б. етістіктер салт болып, бұлардың басқа да түрлері, мысалы, **кел-генмін, кел-се, кел-іп оты-ру, ойна-сам, ойнай-мын, ойна-п отыру, кел-гісі келу** т.б. сабақты емес, салт етістік болып табылады, өйткені бұлардың барлығы да тура объектіні қажет етпейді, табыс септікті зат есіммен тіркеспейді.

Тілімізде етіс жұрнақтары мен кейбір сөзжасам қосымшалары салт етістік немесе сабақты етістік жасау қызметін де атқарады, бірақ олар парадигмалық жүйе дәрежесіне жете алған жоқ, сондықтан сабақтылық-салттылық категориясының грамматикалық тұлғалану жүйесі бола алмайды.

Сабақты етістік пен салт етістіктің семантикалық түрге бөліну ерекшеліктеріне сай грамматикалық сипаты да бар: ол – сабақты етістіктің әр уақытта тура объектіні талап етіп тұруы да, ол қасиет табыс септікті сөзбен тікелей байланыс жасап, соны меңгеріп тұруы, ал салт етістікте тура объектіні қажет етпей, табыс септікті сөзбен байланыспай қолданылуы, сөйтіп, семантикалық ерекшелік грамматикалық (синтаксистік-морфологиялық) тұлға арқылы жүйелі түрде іске асып, грамматикалық сипатының көрсеткіші бола алуында. Етістіктің салт және сабақты болып бөлінуі олардың қалайда болмасын тұлғалық ерекшеліктеріне емес, негізінде, лексикалық (дұрысында жалпы грамматикалық) мағыналарына байланысты болып келеді. Сондықтан да бұл категория етістіктердің семантика-синтаксис саласындағы өзгешеліктері қатарында танылады. Сондықтан да салттылық-

сабақтылық категориясын етістіктің лексика-грамматикалық (таза грамматикалық категорияларына қарама-қайшы) категориясы деп танып, бөліп көрсетеміз.

Етістіктердің бәрі бірдей я салт, я сабақты (яғни я тек салт, я тек сабақты (И.С.) бола бермейді. Олардың ішінде әрі салт, әрі сабақты болатындары да бар. Әдетте мұндай қасиеттер не омоним етістіктерде (тек омоним болу міндетті емес (И.С.), не полисемиялы (көп мағыналы) етістіктерде болады. Мысалы, **арт, жүр, тара...** етістіктерін қолдана қалсақ, олардың әрқайсысынан **жүкті арттық және ақылы артты, сен жетілік қарғаны жүр және сен үйге жүр, шаштарыңды тарандар және үйді-үйлеріңе тарандар** деген сөйлемдер құрауға болады. Ал мұндағы етістіктің әрқайсысы әрі салт, әрі сабақты болып қызмет атқарып тұр» (Ы.А). Бұлай болудың, яғни кейбір етістіктер ауыс я қосымша мағынада көп мағынаның бірінде келгенде әрі салт, әрі сабақты болуы, біріншіден, тілдің дамып отыруының жемісі, тілмен бірге соның бір элементі ретінде етістік, оның семантикалық қырлары да дамып, жетіліп, өзгеріске түсіп отырады. Екіншіден, етістіктегі салттылық-сабақтылық мән оның (етістіктің) жалпы грамматикалық мағынасының (лексикалық мағынасының жалпылануы, абстракциялануы нәтижесінде пайда болатын грамматикалық мағынасының) негізгі дінгегі, тірегі, басты мәнді көрсеткіші емес екенін көрсетеді, ондай жалпы грамматикалық мағынаның басты мәнді көрсеткіші – жалпы қимылды, іс-әрекетті, процесті білдіру, ал салттылық-сабақтылық соның негізінде ғана пайда болатын екінші семантикалық сипаты. Етістік түбірлерге кейбір (әсіресе, етіс) қосымшалар жалғану нәтижесінде етістіктің негізгі қимылдық, іс-әрекеттік семантикасы өзгермей, сабақты етістік салт етістікке, салт етістік сабақты етістікке айналуының өзі осыны дәлелдейді. Мысалы, **әңгімені айту, кітапты оқу, пальтоны кию, үйді тазалау** т.б. сабақты етістік те, оған ырықсыз, кейде өздік етіс қосымшасы жалғанса, олар салт етістік болып шығады: **әңгіме айтылды, кітап оқылды, бала киінді, үй тазаланды**. Ал керісінше **шам сөнді, бала отырды, аттар жарысты, оқушылар жүгірді** дегендер салт етістік те, оған өзгелік етіс жұрнақтары жалғанса, бұлар сабақты етістікке айналады: **шамды сөндірді, баланы отырғызды, аттарды жарыстырды, оқушыларды жүгіртті**.

Аталған етіс тұлғаларының осындай қызметін, яғни өздік және ырықсыз етіс қосымшасы сабақты етістікті салт етістікке, өзгелік етіс қосымшасы салт етістікті сабақты етістікке **айналдыратыны рас, алайда бұл тілдік құбылыс жүйелі, толық парадигмалық сипат ала алмаған**. Мысалы, өзгелік етіс қосымшасы салт етістікке ғана жалғанып, оны сабақты етістікке айналдырып қоймайды, сабақты етістікке де жалғанып жұмсалады, ол етістіктің сабақтылық сипаты сақталып отырады: **кітапты мен оқыдым – кітапты маған оқытты, ол өлең айтты – ол бізге өлең айттырды я айтқызды**. Ал ортақ етіс тұлғасы етістіктің салттылық-сабақтылық сипатына бүтіндей бейтарап, яғни түбірі салт етістік болса, ортақ етіс қосымшасы жалғанғаннан өзгермей, сол салт етістік сипатында қала береді, түбірі сабақты етістік болса, ортақ етіс тұлғасы жалғанғаннан кейін де сабақты

болып қала береді. Сондықтан да етіс тұлғалары белгілі дәрежеде салт я сабақты етістік тудыру қызметін атқарса да, олардың (салт я сабақты етістіктің) грамматикалық тұлғалар жүйесі, категориялық көрсеткіші бола алмайды, **яғни етіс тұлғалары салт/сабақты етістік жасайтын парадигмалық тұлғалар емес.**

Сонымен, салт/сабақтылық категориясы деп амал-әрекеттің объектіге қатынасын (етістіктердің тура объектіні қажет ету, етпеуіне қарай бөлінетін) білдіретін етістіктің лексика-грамматикалық категориясын айтамыз.